

ÖLÜMLE İLGİLİ TUTUMLARIN DİNİ
DAVRANIŞLA İLİŞKİSİ ÜZERİNE
BİR ARAŞTIRMA (II)
- YORUMLAR -

Hayati HÖKELEKLİ*

İlk yetişkinlik (20-40 yaş) ve orta yaş (40-60 yaş) döneminde yer alan yüksek öğrenim görmüş kişiler üzerinde yürüttüğümüz araştırmada elde edilen bulguların yorumlanması, bu yaş dönemlerinin gelişim özellikleri göz önünde bulundurularak yapılacaktır. Özellikle belirtmek gerekirse, ilk yetişkinlik döneminin başlarında dini şüphe ve bunalımların nispeten durulması, dini hayatta bir dengelenme, yeniden yapılanma, geleneksel dini yorum ve uygulamaları tenkit süzgecinden geçirek, akılcı bir tarzda yeniden düzenleme yönünde gelişmeler müşahede edilir. Buna bağlı olarak, din ile ilgili olumlu ya da olumsuz kesin tutumlar oluşmuş olur. 30 yaşlarına kadar dini ibadet ve uygulamalara karşı bir ilgisizlik, dini faaliyetlere katılmada bir düşünüş gözlenirken, bu yaştan sonra, giderek yükselen bir ilgi artışı ve dini hayatta bir canlanma göze çarpar. Dini ilgideki bu artış orta yaş döneminde daha belirgin hale gelir. Bu dönem aynı zaman da ölüm gerçeğini derinden kavramaya imkan veren gelişmelere bağlı olarak, ölüm düşüncesinin önem kazandığı ve ölümle ilgili kaygıların giderek yoğunlaşmaya başladığı bir dönem olarak bilinir¹.

* Doç. Dr.; Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi

1 Bkz. Belma ÖZBAYDAR, Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma, s. 17; M. Argye B. Beit-Hallahmi, The Social Psychology of Religion, s. 64-65; Mehmet Taplamacıoğlu; "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerine Bir Araştırma" A.Ü.İ.F.D. 1962, X, 141-151; Doğan Cüceloğlu, İnsan ve Davranışı, s. 398.

1- Dini İnançlar: Araştırmamızda Allah'a inandıklarını belirtenlerin sayısı oldukça yüksek (% 96.5) bulunmuştur. Deneklerimizin tamamen yüksek öğrenimli kişiler olduğu gözönünde bulundurulduğu zaman bunun önemi açıkça anlaşılır. Allah'ın varlığına inanç, genelde psikolojik bir zorunluluk olarak hissedilmektedir. Bu yüzden, hangi yaş ve sosyo-kültürel gruptan olursa olsun, günümüzdeki seküler kültür ve çevre şartları içerisinde bile ülkemizde Allah'a olan inançta önemli bir sarsıntının yaşanmadığı² başka araştırmalar tarafından da doğrulanmaktadır. Ancak, Allah dışında, ölümden sonraki hayatla ilgili inanç konularına karşı şüphecilik ve inkarcılık tutumlarında belirgin bir artış görülmektedir. Buna göre, Allah inancı ile cennet inancı arasındaki fark % 17, cehennem arasındaki fark ise % 45'e kadar yükselmektedir. Çeşitli Batı ülkelerinde yapılan araştırmalarda da benzeri sonuçların elde edilmiş olması³ oldukça dikkat çekicidir. Burada, benimsenen dinin inançlarıyla çelişen bir durum görülmektedir. Allah'a inanan bir kısım insanların cennet ve cehennemin varlığı konusunda şüphe içerisinde bulunması ya da tamamen inkar tutumu göstermesi, bir yönüyle; çağdaş bilimin tabiat alanıyla sınırlı kalan "gerçeklik" anlayışı ve bunun sonucu olarak deneye konu olmayan herşeye karşı bir güvensizlik tutumu telkin etmesiyle ilişkili olabilir. Öte yandan, özellikle cehennemin varlığının kişilerde bazı psikolojik dirençler uyandırmış olması ihtimali de yüksektir. Bazı çocuklarda da açıkça müşahade edildiği gibi, "cehennem" ve "şeytan" gibi kavramlar, kişilerde duygusal bir tepkiye yol açabilmektedir. Gerçek anlamda varlığını inkâr etme niyeti taşımaları bile, kendi insani istek ve arzularının gerçekleşmesi önünde bir engel olarak gördükleri cehennemin varlığının gerçek olmamasını isteme, ya da "cehennem olmazsa daha iyi olur" tarzında bir duygu içerisinde bulunmaktadırlar⁴. Dini bakış açısıyla kendisini iyi bir durumda hissetmeyen kişiler için, cehennem kavramının, suçluluk ve günahkârlık duygularını açığa çıkarıcı ve korkutucu bir etkisi de olabilir. Bu durumda inkar, korkuyu bastırmak için geliştirilen bir savunma mekanizması olarak kendisini gösterebilir.

Cennet ve cehennem konusunda ortaya çıkan inanç krizine rağmen, deneklerimizin % 91'inin "ölümden sonra insanların Allah huzurunda bu dünyada yaptıklarının hesabını vereceklerine inandıklarını belirtmiş olmaları oldukça dikkat çekicidir. Aynı zamanda bu durum, öte dünya ile ilgili olarak benimsenmiş inançlarda bir çelişki yaşandığını ya da dinin kendi açıklamalarından farklı kişisel yaklaşımlara başvurulduğunu göstermektedir. Bir defa, insanın Allah karşısındaki sorumluluğu ve ilahi mahkemenin varlığı kabul edildikten sonra, bunun mantıklı bir uzantısı olan ilahi ceza ve mükafaat yeri olarak cennet ve cehennemin varlığından şüphe duyulması, açıklanması güç bir psikolojik olgu olarak

2 Özbaydar, a.g.e., s. 41-53, 57.

3 Bkz. Pierre DELOOZ, "Qui croit à l'au-delà" A. Godin (Edt.) Mort et Présence, s. 17-38.

4 Bkz. Kerim YAVUZ, Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 237-239.

karşımıza çıkmaktadır. Burada dikkati çeken bir başka nokta da, Allah'ın varlığına inandıklarını belirtenler içerisinde % 5 lik bir kesimin, öte dünyadaki ilahi mahkemenin, dolayısıyla insanın bu dünyadaki sorumluluğunun varlığına inanmalarındır.

Deneklerimizin tamamının yüksek öğrenim görmüş kişiler olmaları dolayısıyla, bilimsel görüş ve gelişmelere yakınlık içerisinde buldukları söylenebilir. Bununla birlikte, seküler bir karaktere sahip olan çağdaş bilimin bakış açısı ve dinden bağımsız bir akılcı düşünceye hayatlarında merkezi bir yer vererek, dini açıklamaları bütünüyle dışlayanlar ancak % 13.3'lük bir oran göstermektedir. Büyük çoğunluk için (% 81.6) akıl ve bilimin rehberliği tek başına yeterli gözükmemektedir; dini hakikat alanının ve dini değerlerin gerçekliği ve şahsi sorunların çözümündeki önemi açıkça kabul edilmektedir.

Bir adım daha ileri gidildiğinde, bilimsel çalışmaların gelecekte insanın ölüm karşısındaki çaresizliğini ortadan kaldıracağına inananların % 7 ye düştüğü görülmektedir. Bilimsel çalışmaların ortaya koyduğu yeni imkanlar ve keşifler, birçok insana, ölüm olgusunu reddetme cesaretini ve bu dünyada ölümsüzlüğe ulaşma ümidini vermektedir. Bu konudaki ümit ve beklentiler, özellikle yeni soğukla tedavi (cryonics) teknolojisinin gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu yöntemin hararetli savunucularından birisi şöyle demektedir: "İnsan organizmasının zedelenmeden, nasıl dondurulacağını görmek için daha fazla beklememeliyiz. Bu iş gerçekleştiğinde mezarlıkları yatakhaneye çevireceğiz; böylece herbirimiz ölümsüzlük şansını elde edebilecektir. Öyle görünüyor ki, mevcut bilgimiz bunu vadetmektedir"⁵. Aynı şekilde, bu tür bilimsel gelişmelere aşırı bir umutla bağlanan bir başkası: "Ölüm insan üstüne bir yükür; bundan böyle ondan kurtulmalıyız"⁶ diyebilmektedir. Bugün A.B.D. ve Fransa gibi ülkelerde, yeni ölmüş olanların, gelecekte birgün teknolojik gelişme elverdiğinde yeniden diriltilebilecekleri düşüncesiyle, gömülme ya da yakılmaları yerine dondurulmalarını teşvik etmek ve sağlamak amacıyla faaliyet gösteren bazı derneklerin varlığı bilinmektedir⁷. Deneklerimizin % 77.6 ile büyük çoğunluğunun, bilimsel çalışmaların ölüm olgusunu ortadan kaldıramayacağına inanmalarına rağmen, az da olsa bir kısmının böyle bir gelişmenin olacağına kesin olarak inanmaları, % 15.5'lik bir grubun ise bu konuda kararsızlığını ifade etmiş olması yine de dikkat çekici bir durum olarak gözükmektedir.

2- Dindarlık Seviyesi: Araştırmamızda, deneklerin dindarlık seviyeleri, kendilerinin subjektif değerlendirmeleri esas alınarak tesbit edildi. Bu yolla elde edilen sonuçların gerçeği tam olarak yansıtmama ihtimali vardır. Tam bir dindar-

5 Bkz. John HICK, "Değişen Ölüm Sosyolojisi" (Çev. Turan KOÇ) E.Ü.İ.F.D., 1990, s. 241.

6 a.g.e., s. 241.

7 John HICK, a.g.m., s. 241. Ayrıca bkz. Lous-Vincent Thomas, Ölüm (Çev. Işın Gürbüz), s. 115-116.

lık ölçeği kullanılmış olsaydı durum nasıl olurdu, kestirmek zordur. Ancak elde edilen sonuçlara bakıldığında, çoğu cevaplarda belirlenen dindarlık seviye farklarına uygun düşen anlamlı verilerin ortaya çıkması, yaptığımız gruplamanın gerçeğe yakın olduğuna bir işaret sayılabilir. Deneklerimizin yarıya yakını (% 45.8), dini bir bağlantı içerisinde bulunan ve az-çok dini görevlerini yerine getirmeye çalışan kişiler oluşturmaktadır. Dini görevlerini genelde ihmal ettiklerini belirtenlerle (% 23.3), bütün dini görevlerini yerine getirmeye çalıştığını belirtenler (% 21.2) birbirine yakın sayıda bulunmaktadır. Dinin büsbütün dışında ve din karşıtı bulunanlar da toplam % 9.3'lük bir sayıya ulaşmaktadır. Böylece araştırmamızda, farklı dini tutum ve ilgi sahibi kimseler yeterince temsil edilmiş sayılabilir.

3- Ölüm Düşüncesi: Tablo: III'deki veriler, deneklerimizin büyük çoğunluğunun (% 31.8 sık sık ve % 51.8 arası) zihinlerinde ölüm konusunun yer tuttuğunu haber vermektedir. Üzerinde araştırma yaptığımız yaşlar gözönünde bulundurulduğunda, ölüme duyulan ilgedeki bu yükseklik beklenen bir sonuçtur. Orta yaşlardan itibaren insanlar ölümlü olduklarının farkına bilinçli olarak varmaktadır⁸. Ancak ölümün varlığını hiçbir şekilde hatırlamak ve düşünmek istemeyenlerin (% 16.3) sayısı da dikkati çekecek bir durumdadır. Anketimize cevap veren bir bayan avukatın yazdığı: "Yaşamın güzellikleri ve mutluluklar varken, böyle bir konuyu araştırmanın ne anlamı var!..." şeklindeki notla ifade edilen düşünce tarzı, birçok kimsenin ortak eğilimlerini dışı vurmaktadır. Ölüm gerçeği ile düşünce planında bile olsa karşılaşma, bazı kimseler için rahatsız edici, ürkütücü bir durumdur. Böylesi bir tutumun, şuur dışı "ölüm korkusu"ndan kaynaklanan bir savunma mekanizması olduğu söylenebilir. Bu mekanizmaya en fazla başvuranlar da, inançsızlar, şüpheciler ve dini görevi yerine getirmekten uzakta bulunan kişiler olarak gözükmektedir. Allah'a duyulan inanç ve dini görevleri yerine getirmedeki yükselişe paralel olarak, ölümü düşünme sıklığında görülen artış, dinin ölümle ilgili davranışlar üzerindeki belirleyici etkisini açığa vurmaktadır. Tek başına Allah inancı bu konuda çok önemli bir rol oynamazken, özellikle bütün dini görevlerini yerine getiren dindar kimseler için ölüm, sürekli bir ilgi konusudur. Dindar insanlar ölümü, dindar olmayan kimselerden daha fazla düşünmektedirler. Batılı araştırmacılar da, genel olarak, dini yönelişin ölümle ilgili meşguliyetleri şuurlu ya da şuursuz olarak daha fazla artırdığı kanaatine ulaşmışlardır⁹.

4- Ölümün Anlamı: Ölümün varlığı tartışılmaz bir gerçek olmakla birlikte, kişilerin bu gerçeği derinlemesine farketme ve bilinçlerinde yaşatma durumu gi-

8 Bkz. Carl G. Jung, "Ruh ve Ölüm", Ölümün Anlamı (Çev. Doğan Özkan), s. 7; HICK, a.g.m., s. 242.

9 David LESTER, "Attitudes devant la Mort et conduites religieuses", A. Godin (Edt), Mort et Présence, s. 125.

bi, onun anlamı üzerindeki görüş ve düşünceleri de çok farklı olabilmektedir. Deneklerimizin en yüksek oranda (% 70.9) ölümü, "sonsuz bir hayatın başlangıcı" olarak görmeleri, bu konuda dini bakış açısının genel olarak benimsenmiş olduğuna bir işaret sayılabilir. Nitekim istatistiksel analizler, Allah'a inanç ve dini görevleri yerine getirme derecesi ile ölüme verilen anlam arasındaki yakın ilişkiyi açığa vurmaktadır. Allah'a inanan ve dini görevlerini yerine getirenler içerisinde ölümü, "sonrası olmayan yokluk ve hiçlik" olarak görenler bulunmadığı gibi, inançsız, ilgisiz ve din karşıtı kişiler içerisinde de ölümü sonsuz bir hayatın başlangıcı olarak görenler yoktur. Bu durum, dini inanç ve uygulama sahibi kişilerin ölümü açıkça inançsız ve dindar olmayan kimselerden farklı anlamlar içerisinde algıladıklarını göstermektedir. Allah'a inanan ara sırada da olsa dini görevlerini getiren kimseler arasında ölümü, "bilinemez sır" olarak görenler az da olsa vardır. Büyük bir ihtimalle bu kişiler, "dış güdümlü" bir din anlayışına sahip olup, kendi dini inanç ve değerleri konusunda derinlemesine bir anlayış geliştirememiş olan kimselerdir. Dindeki inanç ve inançsızlık boyutu kadar, dini inancı benimseme ve bunu uygulamaya koyma derecesinin de, ölüme verilen anlamı önemli ölçüde belirlediği anlaşılmaktadır.

5- Ölümün Uyandırdığı Tepkiler: Ölümü hatırlamaya bağlı olarak kişide uyanan tepkiler, hem kişilik yapısıyla hem de dini inanç ve değerlerle ilişkili olabilir. Dini inanç ve kanaatlar, ölümle ilgili olarak daha olumlu bir tutuma sevk edebilirler; fakat ölüm karşısında olumlu olarak yönderilmiş bir kişilik de dini inançları daha kolayca içselleştirebilir¹⁰. Deneklerimizin büyük çoğunluğunun (% 70.4) ölüm karşısında "kabullenme", tutumu içerisinde bulunmaları ve bu tutumu benimseyenlerin de genel olarak inançlı ve dindar kimseler olması (Bkz. Tablo: V) bu bakımdan anlamlı olarak gözükmektedir. Şüpheli ve inançsız kimselerin ölüm karşısındaki hakim tepkisi ise daha çok ölüm gerçeğini "bastırma" yoluyla unutmaya ve "isyan ve öfke" tarzında kendisini göstermektedir. Bir uyarıcı olarak ölüm düşüncesinin bir savunma ya da saldırı mekanizmasıyla alt edilmeye çalışılması, buna başvuran kişilerdeki psikolojik problemleri de açığa vurmuş olmaktadır. Böylece ölüm gerçeği ile karşılaşma, inançsız ve dinden bağımsız bir hayat yaşayan kimselerde rahatsız edici ve kabullenmesi son derece zor bir etki meydana getirmiş olmaktadır.

6- Ölüm Korkusu: Ölüm gerçeği, narsist bir tabiata sahip olan insan için bir tehdit oluşturur. Çelişkili bir şekilde, insandaki esrarengiz "mutlak güçlülük duygusu" bir yandan ölüme karşı durabilmek için insanın geliştirdiği bir savunma mekanizması, fakat diğer bir yandan da ölümle ilgili korku ve endişelerin varlığından da en fazla sorumlu olan bir eğilimdir¹¹. Dini inanç ve değerlere göre

10 Lester, a.e., s. 112.

11 C.W. Wahl, "Ölüm Korkusu", Ölümün Anlamı (Çev. Doğan Özkan), s. 24.

yaşayan kişilerde bu korkunun büsbütün ortadan kalkacağını düşünmemizi gerektiren zorlayıcı bir sebep yoktur. Hatta, bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi, dindar bir kimse, muhtemelen, ölüm fikirlerini hatırlayarak daha kolayca endişeli bir hale gelecek, suurdışı olarak ölüm konusuyla daha fazla meşgul olma eğilimi taşıyacaktır¹². Bununla birlikte, bazı araştırmaların ortaya koyduğu gibi¹³, dindarlık tipi ile ölüm korkusu arasında anlamlı bir ilişki vardır. Dış güdümlü bir dindarlık eğilimine sahip bulunanların, iç güdümlü dindarlardan daha fazla ölümden korktukları müşahede edilmektedir. Bunun yanında, kişilerin ölümden korkma sebepleri de farklı farklı olabilir ve bu konuda da çeşitli faktörler rol oynayabilir.

"Ölümden sonra Allah huzurunda hesaba çekilme"nin endişesini en yüksek oranda taşıyan (% 57.6) deneklerimizin bu eğilimi, kendi dini yönelişleriyle de uygunluk göstermektedir. Bu tutum özellikle, Allah'a kuvvetle inanan ve dini görevlerini yerine getiren kimselerin bir davranış özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. İnanç ve uygulamanın kuvvet derecesinin düşmesine paralel olarak ölümden korkma sebeplerinin de din dışı konulara kaydığı görülmektedir. Şüpheli, inançsız ve din dışı hayat yaşayan kimselerin ölüm korkularına kaynaklık eden en önemli sebep, "sevilen objelerden ayrılma" dır. Ölümü, sonrası olmayan bir hiçlik ve yokluk olarak algılayan bu kişilerde, ölümlerinde herşeyin sona ereceği düşüncesine bağlı endişe de önemli bir yer tutmaktadır. Böylece, dini bakış açısının bu konuda geliştirilen tutumlar üzerinde de çok önemli rol oynadığı anlaşılmıştır.

Bu konuda cinsiyet farklılığının da önemli olduğu görülmektedir. (Bkz. Tablo: VI) kadınlarda erkeklere nisbetle ölüm korkusunun daha yaygın olduğu söylenebilir. Ayrıca, "sevilen objelerden ayrılma" kadınlarda en yüksek oranda ölümden korkma sebebinin oluştururken, erkeklerde bunun çok alt seviyelerde bulunması, kadınların "duygusal" yapı özelliğini ve sevgi objelerine bağlanmadaki kuvvet derecesini açığa vurması bakımından anlamlı bir sonuçtur.

7- Ölüm Arzusu: Tablo: VII'de gösterilen sonuçlara göre, ölüm arzusu daha çok dini inançlarla bağlantılı olarak yaşanan bir tecrübe karakterine sahiptir. Dini görevleri gereği şekilde yerine getirmiş olmanın verdiği huzur, güven ve umut duyguları içerisinde ölüm, arzu konusu haline gelebilmektedir; çünkü dini inanç, inanan insan için gerçek ve sonsuz mutluluğun ölümden sonra olacağını telkin etmektedir. Burada da yine çelişkili bir tutum yaşanmaktadır. Bir yandan öldükten sonra Allah huzurunda hesap vermenin endişesi yaşanırken, diğer yandan ölümlerinde birlikte ulaşılabilecek olan sonsuz mutluluğun umudu, ölümü arzu edilebilir kılmaktadır. Bunun yanında ölüm, bazı insanların içinde buldukları

12 Lester, a.g.e., s. 125.

13 Klas G. MAGNI, "La Peur de la mort", Mort et Présence, s. 136, 140.

psikolojik sorunların çözümü için bir anlam ifade etmesi bakımından da arzu konusu olabilmektedir. Bu insanlar açısından ölüm, hayatın ağır yükünden kurtulmak için kendisine başvurulmuş bir "sığınak" olarak anlam taşımaktadır. Ölümün bu tarzda algılanarak ona arzu duyulması, kişilik yetersizlikleri dolayısıyla hayat görevinden bir "kaçış" tutumunu açığa vurmaktadır. Ölüm arzusu, az da olsa bir kısım kimseler için de, kendi yalnızlık ve yüzüstü bırakılmışlıkları içerisinde başkalarına karşı bir tepkiyi dile getirmektedir. İstatiksel olarak anlamlı bir ilişki tesbit edilememiş olsa bile, bir kaçış ve öfkenin ifadesi olarak ölüm arzusunun daha çok inançsız ve dindışı hayat yaşayan kimselerin bir tutumu olduğu söylenebilir. Cinsiyet farkının bu konuda da etkili olduğu görülmektedir. Kadınlarda, ölümün, hayatın güçlüklerinden kurtulmayı sağlayan bir yol olarak görülmesi sebebiyle daha yüksek oranda arzu konusu olması onların yaşadıkları hayat içerisinde erkeklere kıyasla daha fazla örselendikleri ve yıprandıkları şeklinde yorumlanabilir. Nitekim, intihar girişimlerinin kadınlarda daha yüksek oranlarda görülmesi¹⁴ de bu yorum çerçevesinde ele alınabilir.

8- Ölmüş Birinin Ya da Mezarlığın Uyandırdığı Tepkiler: Mezarlığın anlamı ve kişilerde çağrışım yaptırdığı duygu ve düşüncelerin, dini inanç ve bağlanma derecesine göre farklılaşması tabii gözükmektedir. Bir araştırmada elde edilen sonuçlara göre¹⁵, mezarlık inançsız kimseler için, yalnızca varoluşta hüküm süren bir düzeni ifade ederken, inançlı kimseler için hayatla yakınlık ve dostça ilişkiler kurulduğunu belirtmektedir; yani mezarlık, ölüm ve hayatı birleştiren bir tür uzlaşmadır. Bazı inananlar mezarlıkta, kendi varoluş ve imanlarının mahiyetini kavramakta, inançsızlar ise, kendi sonlu varoluşlarının acı ve umutsuzluğunu tecrübe etmektedirler.

Deneklerimizin bu konudaki tepkilerinin dini inanç ve uygulama derecelerine bağlı olarak anlamlı bir şekilde farklılaştığı görülmektedir (Bkz. Tablo: VIII) Ölmüş bir insan veya mezarlık, inançlı dindar kişilerde, günlük sıradan şuurun üstünde, ölüm sonrasını hesaba katmaya yönelik tutum ve davranışlara sevk edici olumlu bir dini "uyaran" etkisini göstermektedir. Buna karşılık şüpheli, inançsız ve din dışı hayat süren kimseler için ölmüş bir insan veya mezarlık, daha çok varoluşta hüküm süren tabii bir olay olan ölümü hatırlatıcı olmanın dışında bir anlam taşımamaktadır. Esasen bu davranış ifade edildiğinden daha karmaşık bir özelliğe sahiptir. Çünkü ölümü tabii bir olay olarak görme, aynı zamanda beraberinde bir başka tecrübeye daha yer vermektedir. Morin'in dile getirdiği gibi¹⁶, ölüm insan için ne kadar "tabii" ise, o kadar da "musibet" olarak gözükmektedir. Psikolojik bir çelişki halinde, ölümün varlığı hem tabii olarak ka-

14 Bkz. Nezahat ARKUN, İntiharin Psikodinamikleri, s. 43-57.

15 Berndt GUSTAFSSON, "Le cimetière: Lieu de méditation" Mort et Présence, s. 94-95.

16 Edgar MORIN, L'Homme et la Mort dans l'Histoire, s. 15.

bullenilmekte fakat hem de ondan kurtulmak istenmektedir. Oysaki inançlı kimseler ölümün varlığını kabullenmenin yanında, onunla birlikte ve ondan sonra yaşanacak yeni bir hayat içerisinde varolmanın dünyasal şartlarını yerine getirmeye koyulmaktadırlar. Dolayısıyla, inançsızlar için bir çıkış yolu olarak gözüken "inkar" mekanizmasının yerini, inançlı kimselerde "başetme", "sorumluluğunu üstlenme" davranışı almaktadır.

9- Ölmüş Bir Yakının Uyandırdığı Tepkiler: Bir yakınının ölümü ile karşılaşan kişilerin yaşadıkları tecrübeler daha derin ve sarsıcı olabilir. Bu konuda bizim araştırmamızda elde edilen bulgular, dini inanç ve bağlanma derecesi ile cinsiyet faktörünün önemini açığa çıkarmış bulunmaktadır. Böyle bir durumda, çoğunlukla inançlı-dindar kişilerin en fazla tecrübe ettikleri "aciz ve çaresizlik" duyguları neyi ifade etmektedir? Şüphesizki bu varoluşsal bir tecrübedir ve kişinin kendi varoluş ve kaderinin kendi iradesi dışında Allah'a bağımlılığını hatırlatıcı önemli bir olay karakterine sahiptir. Sonuç itibariyle aciz ve çaresizlik tecrübeleri, iç güdümlü bir dini yönelişe sahip olan kimselerde dini inanç ve uygulamayı daha pekiştirici bir rol oynarken, dış güdümlü dini yöneliş sahibi, ilgisiz veya dinsiz kişilerde olumsuz etkiler bırakabilmektedir¹⁷. Nitekim, bu durum içerisinde "hınç ve isyan" duygularına kapılanların özellikle ilgisiz ve din karşıtı denekler olması, bu gerçeği teyit edici niteliktedir. Dini inanç ve bağlanma derecesindeki azalmaya paralel olarak müşahede edilen tepkilerin "acı ve üzüntü"den hınç ve isyana doğru kayması, dikkat çekicidir. Öte yandan, kuvvetle inançlı bir kısım kişilerin "şok" tecrübesi geçirmeleri de, bu kişilerin sahip oldukları kişilik yapısıyla veya benmerkezli bir Allah tasavvuru geliştirmiş olmalarıyla açıklanabilir.

Bir yakının ölümü erkeklerde aciz ve çaresizlik gibi varoluşu sorgulayan bir tecrübeye yol açarken, kadınlarda daha çok "acı ve üzüntü" şeklinde kendini gösteren tabii bir duygusal etkilenmeyi doğurmaktadır. Bu durum, kadınların "duygusal" özelliğine uygun düşen bir eğilime işaret etmektedir.

10- Ölümsüzlüğün Anlamı: Jung gibi bazı psikologlara göre, ölüm ötesi bir hayata inanma insan için kaçınılmaz, zorlayıcı bir durumdur¹⁸. Bu bakımdan ölümsüzlük arzu ve düşüncesi evrensel bir tarzda fakat farklı ifade kalıpları içerisinde kendisini gösterebilmektedir. Dini inançların dile getirdiği, ölümden sonra yeniden diriliş ve sonsuz bir hayatın varlığını inkâr eden kimselerin de, sosyal, fiziki veya daha başka türlü bir ölümsüzlük anlayışına sahip bulunmaları¹⁹, bu köklü eğilimin insandan söküp atılamayacağını göstermektedir.

17 Bkz. Antoine VERGOTE, Religion, Foi, Incroyance, s. 45-56.

18 C.G. JUNG, Problemes de l'Âme Moderne, s. 241.

19 Bkz. François GREGOIRE, L'Âme-Delâ, s. 11, 12-14; Mehmet AYDIN, Din Felsefesi, s. 190-191; Turan KOÇ, Ölümsüzlük Düşüncesi, s. 10-11, 231.

Araştırmamızın bulgularına göre, (Bkz. Tablo: X), deneklerimizin % 65'i, İslami inançların çerçevesini çizdiği, "ölümden sonra yeniden diriliş ve sonsuz bir hayat" anlamındaki bir ölümsüzlük anlayışına sahip bulunurken, % 35'i de, dini anlayışın dışında kalan farklı ölümsüzlük düşünceleri taşımaktadırlar. Dini inanç ve bağlanma derecesinin bu konuda da önemli bir rol oynadığı açıkça görülebilmektedir. Ölümden sonra yeniden diriliş ve sonsuz bir hayatın varlığına inananların büyük çoğunluğu aynı zamanda Allah'ın varlığına inanan ve dini görevlerini yerine getiren kimselerdir. Buna karşılık şüpheli, inançsız, dini hayattan uzak ya da tamamen onun dışında ve aleyhinde bulunan kimseler, bu eğilimlerine uygun düşecek şekilde genel olarak din dışı ölümsüzlük modellerinden birisini benimsemiş durumdadırlar. Bununla birlikte, Allah'a inananların yaklaşık % 30'u, dini görevlerini yerine getirenlerin ise % 15'i, yeniden dirilişe bağlı olarak öte dünyada gerçekleşecek olan bir ölümsüzlüğü tanımamaktadır. Benzeri bulguların çeşitli Batı ülkelerinde gerçekleştirilmiş olan araştırmalar da elde edilmiş bulunması²⁰ günümüz insanındaki ortak bir davranış eğilimine işaret etmektedir. Çağdaş kültürün, ilahi dinlerin haber verdikleri ölümden sonra yeniden diriliş konusunda güvensizlik ve şüpheler uyandırdığı söylenebilir. Öte yandan, bazı kimselerde yer etmiş bulunan şuur dışı "suçluluk ve günahkârlık" duyguları, böyle bir inancın benimsenmesini engelleyen psikolojik dirençler oluşturabilir veya kişilerin bu konudaki bilgisizlikleri de sözkonusu olabilir.

11- Ölümle İlgili Tutumların Dini Davranışa Etkisi: Ölüm olgu ve düşüncesi kişilerin kendi eğilim ve yönelişlerine uygun tepki ve tecrübelerle yol açabilmektedir. Ölümü korku ve endişe içerisinde veya sükûnetle karşılama her şeyden önce bir kişilik özelliği olarak gözükmektedir. Şuurdışı duygusal hayat, bazı kişilik tiplerini, ölüm karşısında kendine has veya genel bir sıkıntı içerisinde yönlendirebilir. Fakat dini inançlar da kişiyi ölüm ve ölüm ötesi konularda daha kaygılı ve sıkıntılı hale sokabilir. Dini inancın muhtevasında yer alan "öteki dünyada ilahi mahkemede yargılanma" ile ilgili açıklamalar, bir yandan kişinin bu dünyada karşılaştığı haksızlıkların ve mahrumiyetlerin acısını katlanabilir hale koyan teselli ve telafi edici bir fonksiyon yerine getirirken, diğer yandan, şahsi kusur ve günahları dolayısıyla suçluluk ve günahkarlık duygusunun yol açacağı sıkıntıyı besleyecek tabiata sahip olduğu için, ölüm korku ve kaygısını da artırabilir. Bu durumda, dindar insanların ölüm problemini şuurlarında daha canlı olarak yaşamaları ve buna bağlı olarak da dini faaliyetlerini yoğunlaştırmak suretiyle yine din seviyesinde psikolojik bir güven duygusu elde etme arayışları daha belirgin olarak kendisini gösterebilecektir.

20 Bkz. DELOOZ, "Qui Croit à l'au-delà", Mort et Présence, s. 37-38; HICK, A.g.m., s. 246; Hayati HÖKELEKLİ, "Ölümlle İlgili Tutumlar ve Dini Davranış", İslâmi Araştırmalar, 5, 2, s. 89-90.

Nitekim, araştırmamızın bu son bölümünde elde ettiğimiz bulgular, yukarıda belirtilen görüşü doğrular niteliktedir. Deneklerimizin önemli bir bölümü, ölümle ilgili kaygılar ve ölüm karşısında hissettiği çaresizlik ve korku sebebiyle dini faaliyetlerinde bir artış kaydetmiş bulunmaktadır (Bkz. Tablo: XI/a,b,c). Sonuç itibariyle de, ölümle ilgili inançların, yine önemli bir çoğunluğun (% 55.3) hayat tarzı üzerinde belirleyici bir etkide bulunduğu tesbit edilmiştir (Bkz. Tablo: XI/d). Bu etkilenmenin derecesi, dini görevleri yerine getirme derecesiyle sıkı bir ilişki halindedir. Dini bağlanmanın kuvvet derecesinin azalmasına paralel olarak ölümle ilgili korku, kaygı ve çaresizlik durumlarının dini ilgi ve yönelişe sevk etme etkisi de anlamlı bir şekilde düşüş göstermektedir. Ölümle ilgili kaygılar ve inançlar, özellikle dindar kimseler için dini faaliyetlere güdüleyici bir etkide bulunurken, dindar olmayan kişilerde bu yönde etkilenenlere nadiren rastlanmaktadır. Ancak, dindar grup içerisinde, kendi dini hayatlarında ölümle ilgili kaygı ve inançlardan fazla etkilenmeyenlerin sayısı da az değildir. Bunlar da daha çok dini görevlerini tam olarak yerine getirmeyen kimselerdir. Buna göre, ölümle ilgili kaygı ve inançlar dinin dışında olup, kişiyi dini inanca güdüleyici değil, dinini yaşayan ve uygulayan kişinin bu konudaki şuur ve samimiyetine göre etkili olan bir motif statüsündedir.

Ölüm üzerine düşünmeyi gerekli gören ve bunun dünyevi mutluluğu gölelemeyeceğine inananlar yine en fazla dindarlardır. Ancak bir kısım dindar olmayan kişilerin de bu kanaati taşımaları (Bkz. Tablo: XI/e), felsefi bazı görüşlerle beslenmiş olabileceklerini akla getirmektedir. Fakat din karşıtı grupta aynı eğilim görülmemektedir. Dini inançların dışında, özellikle varoluşçuluk gibi bazı felsefi akımlar, ölümü alabildiğine irdelemiştir. Bu düşünceler, doğrudan dine başvurmadan, kişiye ölüm karşısında olumlu bir tutum geliştirme imkan verebilir.

Ölüm sonrasına bağlanan umutların bu dünyadaki mahrumiyetle de ilişkili olabileceği bazı psikolojik teorilerde sık sık dile getirilmiştir. Buna göre, kişinin hayal kırıklığı bu hayatta ne kadar büyükse, geleceğe, bir öte dünyaya inancı da o kadar büyüktür²¹.

Deneklerimizin çoğunluğunun (% 40.5) böyle bir düşünce ve tutumun kendi durumları açısından uygun olmadığını belirtmeleri, önemli bir bölümünün de bu konuda kararsızlıklarını dile getirmeleri (% 37.6), belirtilen teoriye destek sağlamıyor gözükmektedir. Deneklerimiz içerisinde yalnızca dini görevlerini tam olarak yerine getirenler, en yüksek oranda, bu dünyada güçlük ve sıkıntı çekenlerin ölümden sonraki hayatta rahat edeceklerine inanmaktadır. Bu gösteriyor ki, ölüm sonrası için beslenen umudun büyüklüğü, dini görevleri yerine getirmedeki tamlıkla ilişkilidir. Dini görevlerini daha az sıklıkla yerine getirenlerde bu yönde-

21 Bkz. M. ARGYLE - B.B. HALLAHMI, The Social Psychology of Religion, s. 191.

ki inanç ve umudun çok belirgin olarak azalmaya başlaması ve diğer gruplarda bu azalmanın daha da artması ve sıfır noktasına yaklaşması anlamlı bir şekilde kendini göstermektedir.

SONUÇ

Ele aldığımız yaş döneminin gelişim özelliklerine uygun olarak, ölüm olayının kişileri önemli ölçüde meşgul eden bir ilgi konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönem içerisindeki yaş farklarının, sonuçları etkileyici bir rolü görmüştür.

Günümüz aydının, ölüm ötesi ile ilgili ciddi inanç problemleri vardır; Allah'a inananların dörtte biri cennete, yarısına yakını da cehennemin varlığına inanmamaktadır. Dinin çerçevesini belirlediği ölümsüzlük düşüncesine uygun düşmeyen biyolojik, sosyal, fiziki vb. ölümsüzlük anlayışına sahip olanlar, toplam sayının üçte biri kadardır. Bu bulgular, Batı'da da benzeri örneklerini gördüğümüz şekilde, çağdaş kültürün, ölüm ötesi ile ilgili olarak geleneksel dini inançların haber verdiği bilgilere karşı büyük bir güvensizlik geliştirdiğini ortaya koymaktadır.

Araştırmamızda, ölümlle ilgili olarak geliştirilen duygu, düşünce ve tutumlarla, dini inanç ve uygulamalar arasında sıkı ilişkilerin varlığı tesbit edilmiştir. Dini inanç ve uygulamadaki kuvvet ve sıklık derecesine göre anlamlı bir şekilde farklılaşan tutumlar sözkonusudur. Dindar kişiler genel olarak ölümlle daha fazla meşgul olmakta, buna karşılık ölüm karşısında daha olumlu tutumlar geliştirmektedir.

Cinsiyet farklarının bu konuda fazla önemli olmadığı görülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

- ARGYLE, M.; HALLAHMI, B.B.: The Social Psychology of Religion, London and Boston, 1975.
- ARIES, Philippe: "La mort interdite: le changement des attitudes devant la mort dans les sociétés occidentales", Archives Européennes de sociologie, 8, 2 (1967), s. 169-195.
- ARKUN, Nezahat: İntiharın Psikodinamikleri. İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay. 2. bas. İstanbul, 1978.
- AYDIN, Mehmet: Din Felsefesi, D.E.Ü. Yay. İzmir, 1987.
- CÜCELOĞLU, Doğan: İnsan ve Davranışı, Psikolojinin Temel Kavramları, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.
- DELOOZ, Pierre: "Qui croit à l'au-delà" A. Godin (édit), Mort et Présence, Edition de lumen vitae, Bruxelles 1971, s. 17-38.

- GUSTAFSSON, Berndt: "Le cimetière: lieu de méditation", *Mort et Présence*, s. 85-96.
- HICK, John: "Değişen Ölüm Sosyolojisi" (Çev. Turan KOÇ) E.Ü.İ.F.D., (Kayseri 1990), s. 7, s. 235-249.
- GREGOIRE, François: *L'Âme-Delà*, P.U.F., 5. bas. Paris 1977.
- HÖKELEKLİ, Hayati: "Ölümlle İlgili Tutumlar ve Dinî Davranışlar", *İslami Araştırmalar* (1991), V. 2, s. 83-91.
- : "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi", U.Ü.İ.F.D. (1991), c. 3, s. 3, s. 151-165.
- JUNG, Carl G.: *Problèmes de l'Âme Moderne* (fr. çev. Yves Le Lay) Corecâ, 1960.
- : "Ruh ve Ölüm" (Çev. Doğan Özkan), *Ölümün Anlamı*, Merkuri Yay., İst. 1992, s. 16.
- KOÇ, Turan: *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İz Yay., İst. 1991.
- LESTER, David: "Attitudes devant la mort et conduites religieuses", *Mort et Présence*, s. 107-187.
- LOUIS-VINCENT, Thomas: *Ölüm* (Çev. Işın Gürbüz) İletişim Yay., İstanbul 1991.
- MAGNI, Klas G.: "La Peur de la mort" *Mort et Présence*, s. 129-142.
- MORIN EDGAR: *L'Homme et la Mort dans l'Histoire*, Paris-Correcâ, 1951.
- ÖZBAYDAR, Belma: *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, Baha Matb., İst. 1970.
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet: "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerine Bir Araştırma", A.Ü.İ.F.D., (1962), X, 141-151.
- VERGOTE, Antoine: *Religion, Foi, Incroyance*, Bruxelles, 1983.
- WAHL, C.W.: "Ölüm Korkusu" *Ölümün Anlamı*, İst. 1992, s. 17-30.
- YAVUZ, Kerim: *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, D.İ.B.Y., Ankara, 1983.